

УДК 340.114.5

ПРАВОВА ОСВІТА ТА ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ: АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Міхайліна Т.В., к. ю. н., докторант,
доцент кафедри теорії та історії держави і права та адміністративного права
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Статтю присвячено дослідженню проблем співвідношення правової освіти та правового виховання як засобів безпосереднього формування правосвідомості.

Ключові слова: правосвідомість, правова освіта, правове виховання.

Статья посвящена исследованию проблем соотношения правового образования и правового воспитания как средств непосредственного формирования правосознания.

Ключевые слова: правосознание, правовое образование, правовое воспитание.

Mikhaylina T.V. LEGAL EDUCATION AND LEGAL UPBRINGING: THE ASPECT RATIO IN THE PROCESS OF LEGAL CONSCIOUSNESS DEVELOPMENT

The article is devoted to problems of correlation of legal education and legal upbringing as the tools for directly formation of legal consciousness.

Key words: legal consciousness, legal education, legal upbringing.

Актуальність теми дослідження. Стабільне функціонування правової системи кожної держави у будь-якому разі пов'язано з рівнем правосвідомості його громадян, оскільки все позитивне чи негативне, що відображено у правосвідомості, неминуче відіб'ється на інших компонентах правової реальності. Реформування правової системи, використовуючи інтегративний потенціал правосвідомості, повинно відбуватись синхронно: з одного боку, слід оптимізувати компонентний склад правової системи, що поступово проникати у індивідуальну та суспільну правосвідомість, трансформуючи її. З іншого боку, не слід уникати і прямого впливу на правосвідомість, змінюючи її, для наступного відображення таких трансформацій у інших елементах правової реальності.

Звісно, детермінантами якісних змін правосвідомості виступає комплекс чинників, який далеко виходить за межі правових, а саме: економічні, політичні, інформаційні, соціальні тощо. Але слід визнати, що всі вони впливають на правосвідомість опосередковано, через зміни у неюридичному середовищі. Засобами ж безпосереднього впливу на правосвідомість традиційно вважаються правове виховання та правова освіта, які відіграють визначальну роль у перманентно кризовому, зневіреному суспільстві, чим наразі характеризується Україна.

Науковий інтерес до обраної теми дослідження підтверджується численними публікаціями, серед яких роботи О.С. Дьоміної, Ю.Ю. Калиновського, Н.Ю. Коваленко, М.П. Требіна, М.И. Штангрет та багатьох інших, але проблема є настільки гострою, що не втрачає своєї актуальності протягом десятиліть.

Метою наукової статті можна визначити уточнення аспектів співвідношення правового виховання та правової освіти як безпосередніх засобів підвищення рівня правосвідомості.

Основний текст. Стратегічною метою кожної демократичної держави є становлення позитивних форм правосвідомості та їх стабі-

лізація на певному рівні, через те що деформована правосвідомість тією чи іншою мірою завжди спирається на дефекти інших компонентів правової системи та, як зворотній зв'язок, поглиблює їх. С.О. Гладкий наголошує, що відстеження та нейтралізація аномальних потреб і деформації мотивів соціальної поведінки є завданням правового самопізнання [1, с. 72], і це здається в цілому вірним, з тим лише уточненням, що навички самопізнання та самокоригування не виникають в особи за умовчанням, вони є закономірним результатом поступового розвитку особистості, у процесі якого на неї впливає багато чинників.

У зв'язку з цим, звернімося до комплексу освітньо-виховних заходів, які, здебільшого, безпосередньо впливають на формування позитивних аспектів правосвідомості. Правове виховання та правова освіта є засобами формування позитивних трансформацій правосвідомості, кінцевою метою чого, через удосконалення інституційних елементів правової системи, повинна стати правова культура.

Під правовим вихованням розуміємо систему заходів, здійснюваних державою, громадянами, їх об'єднаннями, громадськими організаціями з метою формування позитивної правової свідомості та правової культури особистості і суспільства в цілому. Правова освіта – це процес набуття і засвоєння систематизованих правових знань, оволодіння навичками та вміннями у сфері реалізації права. Інколи правову освіту визнають одним із засобів правового виховання [2, с. 173], однак це не зовсім так. Точніше, так може бути, коли зазначені засоби співпадають. Проте, можна навести безліч прикладів, коли особа, отримавши вищу юридичну освіту, але маючи прогалини з дитинства у правовому вихованні, так і не засвоює ціннісного сприйняття права, у такого юриста (хай яким би спеціалістом він не був) домінує споживачке ставлення до права, використання його як інструменту для збагачення, задоволення власних потреб, амбіцій тощо. З цього впли-

ває висновок, що саме правове виховання є базовим засобом формування високого рівня правосвідомості. Але воно, як і будь-яка інша системна діяльність, може бути ефективним лише за умов концептуального підходу.

Також можна виділити позицію, згідно з якою правове виховання тісно пов'язане з правовим навчанням (освітою): виховання не може здійснюватись без навчання, а навчання певним чином здійснює і виховний ефект. Розрізнення між ними можна провести умовно за сферою дії: виховання впливає головним чином на емоційно-вольову, ціннісну, світоглядну сторону свідомості, а навчання – на раціональну [3, с. 231]. Проте не слід забувати, що навчання (тобто раціональний аспект пізнання та засвоєння знань, вмінь і навичок) є лише однією зі складових юридичної освіти, у зв'язку з чим їх не можна використовувати як синоніми. Варто наголосити, що правова освіта повинна розглядатися саме як систематичне набуття спеціальних юридичних знань, оскільки вимоги до процесу оволодіння найпростішими юридичними правилами та професійною юридичною освітою вочевидь повинні бути різними.

Можна частково погодитись з тезою С.В. Шефеля, що цільовим складником правовиховної роботи завжди є правосвідомість [4, с. 251], оскільки, своєрідність правосвідомості виявляється у вигляді її існування у позитивних і негативних формах, тому, насамперед, метою правового виховання повинен стати розвиток правової активності як позитивної форми правосвідомості. У розрізі досліджуваної теми не викликає сумнівів твердження, що правове виховання є формувальним чинником правової дійсності [5, с. 3], оскільки правове виховання – один із ефективних засобів підвищення рівня правосвідомості, яка, зокрема, здійснює інтегративно-синергетичний вплив на всі компоненти правової реальності.

Процес правового виховання у будь-якій державі має два рівні: неінституційний та інституційний. На першому він децю стихійний, пов'язаний з відтворенням у родині та суспільстві загальноприйнятих правових настанов і цінностей. З виникненням і розвитком державності правове виховання поступово стає спеціальною функцією державного апарату, тобто інституалізується [6, с. 253]. Навряд чи можна визначити більше чи менше значення кожного з них. Віддаючи належне інституційному рівню, як більш систематизованій діяльності, здійснюваній згідно з визначеною метою та упорядкованими, комплексними засобами, натомість саме на неінституційному рівні людина здебільшого засвоює загальну повагу до права, а також до прав інших осіб. І якщо внаслідок певних причин цього не відбулося до переходу на інституційний рівень, прищеплення даних цінностей гальмується, ускладнюється чи в окремих випадках взагалі унеможливується (особливо коли з неінституційного рівня, – сім'я, неформальні групи, – особа отримує стійкі стереотипи антисоціальної поведінки).

Зважаючи на вищевикладене, слід розпочати з того, що концепція правовиховної роботи повинна виходити з певної системи цінностей. Наразі це виховання спрямоване

на ідеї правової держави з системою цінностей, у центрі якої знаходиться особистість [7, с. 4]. Не держава, не її апарат, а саме особистість, бо цінність права формується не абстрактно, а лише у відображенні цієї цінності щодо конкретної особи. І саме з визнання та дотримання цього підходу починається прищеплення правових моделей поведінки. За відсутності ж особи як головної цінності у праві, моделі правомірної поведінки формуються здебільшого репресивними засобами.

Щодо мети правового виховання, то у правовій доктрині спостерігається її диференціація залежно від строку реалізації, а саме:

- найближча мета – формування системи правових знань;
- проміжна мета – формування правової упевненості;
- кінцева мета – формування мотивів та звичок правомірної поведінки [8, с. 154; 9, с. 26].

Причому етап правового виховання, що відповідає досягненню найближчої мети, повинен починати реалізовуватися ще з дитинства через просту передачу, пояснення, закріплення (у тому числі у формі гри) найпростіших правових знань. Базисом для цього, вочевидь, має бути родина, проте, дитячі садки, розвиваючі гуртки, а пізніше і школа не повинні стояти осторонь. Бо набуття основних правових стереотипів не менш важливо, ніж, наприклад, навчання читанню, письму тощо, оскільки головною його метою є гармонійне життя людини у суспільстві.

Тому, починаючи з дитинства, необхідно розвивати психологічний компонент правосвідомості, який відображає у ній пізнавальну, емоційну, мотиваційну, вольову, ментально-психічну і рефлексивну складові [5, с. 12], які у підсумку забезпечать формування усвідомленої правової активності.

Формування правосвідомості молоді має ґрунтуватися на роз'ясненні призначення і сенсу правових настанов, що сприятиме глибокому усвідомленню їхньої ролі, соціальної значимості, доцільності та необхідності дотримання. У наш час вивчення правосвідомості студентів об'єктивно вимагає комплексного використання психоаналітичного і культурологічного підходів, що дозволяє розглядати студентську молодь не тільки як особливу вікову категорію, правосвідомість якої характеризується певними психофізіологічними особливостями, але й як частину соціальної структури суспільства, наділену загальними і специфічними матеріальними та духовними потребами й інтересами, світоглядними уявленнями і переконаннями, які багато в чому визначають відмінні риси її правосвідомості [10, с. 10–11], а отже мова йде вже не про типове засвоєння, а про усвідомлене ставлення до права, розуміння його властивостей як одного з основних регуляторів відносин у суспільстві. На цьому етапі провідну роль повинні відігравати, крім сім'ї, вищі навчальні заклади, різні студії, гуртки та клуби за інтересами, громадські організації. Найбільше можливостей для прищеплення молоді ціннісного ставлення до права виникає саме за часів студентства. Тим більше, що аналіз теоретичного матеріалу і досліджень, проведених серед студентів вищих навчальних закладів, надає під-

стави стверджувати, що тільки незначна частина студентів володіє достатньо високим рівнем правової культури і правосвідомості [10, с. 12], для чого є об'єктивні причини, в тому числі, у вигляді проблем, з якими стикається сучасне українське студентство. Вони пов'язані з соціальною професійною орієнтацією, з невдоволенням значної частини студентів майбутньою професією. Студенти гостро відчують відсутність у нашому суспільстві чіткої системи правовиховної роботи, визначення цінностей та ідеалів для виховання молоді в сучасних умовах [11, с. 18].

Внаслідок цього не можна заперечити значення соціально-виховних заходів, які проводяться у вищих навчальних закладах, оскільки разом із профільним навчанням вони спрямовані на формування цілісної особистості, суб'єкта громадянського суспільства. Тільки варта зауваження необхідність змінити методу залучення студентів до участі у соціально-виховних заходах. Отримані у спадок від командно-адміністративної системи підходи до правовиховної роботи у вищих навчальних закладах найчастіше зорієнтовані не на зацікавлення, а на зобов'язання студента брати в ній участь. Як наслідок можна отримати протилежний результат, коли подібні методи скоріше відштовхують студента від громадської, соціальної роботи, а не залучають до неї. Відчувши ж відсутність врахування його побажань, вподобань, інтересів, молода людина з більшою вірогідністю схилиться у бік правового конформізму, аніж отримає навички усвідомлених дій у сфері права.

Натомість уся система правового виховання повинна бути спрямована на розвиток громадянської самосвідомості людей як основи-основ побудови дійсно демократичної, правової держави [12, с. 216], що неможливо без запровадження реально функціонуючих інституцій студентського самоврядування з самостійним вирішенням конкретних завдань, надання студентам права усвідомленого вільного вибору, вільної участі у запропонованих заходах. А як альтернативу розробляти та пропонувати студентам більше форм позааудиторного спілкування у вигляді літературних, дебатних клубів, тематичних квестів, проблемних гуртків тощо. Результативність же повинна визначатися не кількістю заходів і залучених до них студентів, а добровільністю їх участі, якістю підготовленого матеріалу та наявністю зворотнього зв'язку.

Не можна не зупинитися окремо на правовому вихованні студентів, які отримують вищу юридичну освіту, оскільки важливо розуміти, що саме в цій точці відбувається перетинання правового виховання та правової освіти. Майбутній юрист отримує не просто знання, а юридичний інструмент досягнення певної мети, що може бути використаний як на користь, так і на шкоду особам, суспільству або державі. Жодним чином не применшуючи значущості професійних знань і навичок, проте, доводиться констатувати, що високопрофесійний юрист, що сам не має високого рівня правосвідомості, лише підживляє віру суспільства у справедливість, сприяє його нігілізації. Оскільки, як було зазначено вище,

прояви правового нігілізму як ніколи актуальні для українського суспільства, відродження довіри до права як інституту неможливо без підвищення престижу юридичної професії. Однак мова йде не про престижність як таку, а про соціальну значущість юриста у зв'язку з комплексом його професійних, моральних і особистісних якостей, про можливість юриста відстоювати права як конкретного клієнта, так і суспільства в цілому [13, с. 5]. Коли ж правовий нігілізм виходить від представника юридичної професії, в очах пересічного громадянина – захисника права, з точки зору теорії інтегративної правосвідомості, деструктивні наслідки виявляються одразу за кількома напрямками (і це, очевидно, не вичерпний перелік): 1) у правотворчій діяльності, тому що такий правотворець не має навичок втілення у законі загальнокорисних цілей; 2) у правозастосовчій діяльності – оскільки уявлення про справедливість у свідомості даних посадових осіб (зокрема суддів) суттєво викривлені; 3) у масовій свідомості, що є неодмінним наслідком попередніх прикладів, і що безумовно погіршить ситуацію з нігілізацією усього суспільства.

Майбутнього юриста, крім обов'язкової спеціальної підготовки, необхідно готувати до потенційної конфліктності обраної юридичної професії. Лише дійсна, глибока віра у систему правових цінностей у комплексі з психологічною стійкістю може уберегти від втрати орієнтирів у вигляді справедливості та гуманізму.

Підвищенню правосвідомості населення буде сприяти і прищеплення моральнісних настанов студентам-юристам, що характеризує здійснення правового виховання одразу за декількома напрямками.

Одна з найважливіших якостей юриста, про яку нажалі мало говорять, це наявність критичного мислення, без чого неможлива внутрішня оцінка закону. І це також важливий елемент правосвідомості, а відповідно його прищеплення є одним із завдань правової освіти. Але доводиться констатувати, що українська система освіти ще повністю не відійшла від пострадянських стереотипів. Тому сильним мотивом для студента є звернення до точки зору авторитетних особистостей з бажанням отримати готову оцінку (яка потенційно є соціально схвалюваною) тієї чи іншої важливої події [14, с. 8], а не менш сильним мотивом викладача є дати матеріал для вивчення і засвоєння, а не для критичного аналізу.

Невід'ємний елемент правосвідомості юриста – це усвідомлення права як інструменту зниження соціальної напруги, у світлі чого обов'язково необхідно розширювати мережу юридичних клінік, через які демонструвати студентам-юристам силу права у дії [15, с. 38–39], і водночас здійснювати правовий захист, правову пропаганду, просвіту мало захищених верств населення та молоді.

А.О. Галай наголошує, що юридичні клініки вищих навчальних закладів України є своєрідними організаціями, які виконують спільні завдання, притаманні одночасно державі та громадянському суспільству, за своєю об'єднаною сутністю все ж є більшою мірою орга-

нізаціями громадського сектора [16, с. 115]. Погоджується з цим А.М. Самарін, стверджуючи, що юридична клініка поєднує у собі складові мети державних організацій і недержавних утворень [17, с. 28]. Внаслідок настільки специфічного юридичного та соціального статусу, юридичні клініки можуть діяти одночасно на різних підсистемах соціуму, в тому числі правовій, соціальній, інформаційній, впливаючи безпосередньо на прищеплення позитивних форм правосвідомості та підсилюючи її інтегративні якості.

Розширення мережі юридичних клінік останніми роками в Україні є позитивним трендом. Проте удосконалення потребує зворотній зв'язок із адресатами такої допомоги, тобто розширення застосування конкретно-соціологічних правових досліджень для виявлення затребуваності основних напрямів діяльності юридичних клінік у широких верствах населення, більш чітко окреслення потреб адресатів, моніторинг результативності та якості клінічних напрямів діяльності через аналіз статистичних даних та проведення опитувань. Варто констатувати, що на сучасному етапі зазначені напрями майже не підлягають реалізації, що позначається на ефективності клінічної освіти та допомоги і відбивається у вадах формування правосвідомості.

Настільки ґрунтовний розгляд формування позитивної правосвідомості саме у підлітковому віці та за часів студентства здійснюється через те, що становлення особистості та її громадянської позиції відбувається саме на цьому етапі, і для суспільства та держави принципово важливим є не втратити цієї можливості.

І, нарешті, у зрілому віці правове виховання не припиняється, а переходить на рівень доступний для передачі іншим людям, зокрема власним дітям. А, як відомо, роз'яснення базується на глибокому розумінні предмету передачі та підкріплення такої передачі власним прикладом. Тобто, з огляду на кінцеву мету правового виховання, усвідомленість правомірної поведінки на цьому етапі повинна вже межувати з укоріненими позитивними стереотипами відносно правових явищ.

На підставі викладеного можна зробити такі **ВИСНОВКИ**:

Базовим засобом безпосереднього впливу на розвиток позитивних форм правосвідомості є правове виховання, яке реалізується у короткостроковій, середньостроковій та довгостроковій перспективі.

Правове навчання не можна ототожнювати з юридичною (правовою) освітою, яка представляє собою систематизоване оволодіння юридичною професією, причому правове навчання виступає невід'ємним (раціональним) компонентом правового виховання.

Акцентувати увагу на розширенні можливостей правового виховання у студентів вищих навчальних закладів, зокрема у студентів юридичних спеціальностей, оскільки в даній точці перетинаються правове виховання та правова освіта. Представники ж юридичної професії своєю діяльністю неодмінно впливають на зміни правосвідомості широких верств населення.

Проте, незважаючи на вік особи, що піддається правовому вихованню, а також на

короткострокову чи довгострокову мету, цей процес повинен відбуватись безперервно, протягом усього життя. І навіть дефекти правового виховання у дитинстві чи молодості не є перепорою для його початку у будь-який момент життя. Але на цьому етапі повинні бути задіяні механізми інституційного рівня та самовиховання, саморефлексії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гладкий С.О. Правовий нігілізм як об'єкт правового самопізнання / С.О. Гладкий // Форум права. – 2014. – №3. – С. 69–73.
2. Хахулина К.С. Теория государства и права в схемах и определениях : [учеб. пособ.] / К.С. Хахулина, В.А. Мальга, И.В. Стадник – Донецк : Норд-Пресс, Донецкий национальный университет, 2008. – 344 с.
3. Максимов С.І. Правове виховання в сучасних дослідженнях: проблеми й перспективи / С.І. Максимов // Проблеми законності. – 2009. – №103. – С. 228–233.
4. Шефель С.В. Правове виховання як мета й умова концептуального оновлення структури правової культури / С.В. Шефель // Проблеми законності. – 2009. – № 103. – С. 250–252.
5. Штангрет М.Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Криміналістика; судово-експертна діяльність; оперативно-розшукова діяльність» / Штангрет Михайло Йосипович; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Л., 2007. – 21 с.
6. Калиновський Ю.Ю. Правове виховання як домінанта розвитку правової культури та правосвідомості українського суспільства / Ю.Ю. Калиновський // Проблеми законності. – 2009. – № 103. – С. 253–255.
7. Бабенко А.Н. Значение правовых ценностей для процесса правового воспитания / А.Н. Бабенко // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – Серия «Право». – 2008. – №2.
8. Попандопуло О.А. Правовая социализация личности в российском социокультурном пространстве / О.А. Попандопуло // Вестник Волгоградского государственного университета. – Серия 7 : Философия. – 2013. – №1(19).
9. Головченко В.В. Эффективность правового воспитания : понятие, методика, критерии измерения / В.В. Головченко. – К., 1985.
10. Коваленко Н.Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец.12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Н.Ю. Коваленко; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 21 с.
11. Дьоміна О.С. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01«Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О.С. Дьоміна; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2007. – 33 с.
12. Требін М.П. Правова вихованість – основа демократичного, правового розвитку українського суспільства / М.П. Требін // Проблеми законності. – 2009. – № 103. – С. 216–220.
13. Михайлина Т.В. Нравственные начала деятельности юриста. Деонтологическая характеристика основных видов юридических профессий : [научно-практ. рекомендации] / Т.В. Михайлина. – Винница, 2017. – 36 с.
14. Кабачна О.В. Соціологічний аналіз конфліктів у сфері масової комунікації: автореф. дис. ... канд. соц. наук : спец. 22.00.07 «Соціологічні науки» / О.В. Кабачна; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2000. – 13 с.
15. Михайліна Т.В. Правове виховання як парадигма розвитку громадянського суспільства / Т.В. Михайліна // Мислити з Олексою Тихим: гідність, виховання, ідентичність : збірник наук. праць. – Вінниця-Дружківка: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 37–41.
16. Галай А.О. Юридична клініка як організація громадянського суспільства: доведення від протилежного / А.О. Галай // Право України. – 2007. – №11. – С. 114–118.
17. Самарін А.М. До питання визначення теоретико-правового статусу юридичних клінік в Україні / А.М. Самарін // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – Вип.1 – 2013. – С. 27–29.